

CENTRALNA BANKA
CRNE GORE

SEKTOR ZA ISTRAŽIVANJA I STATISTIKU

Radna studija br. 20

**ANALIZA EFEKATA TURIZMA NA BDP, ZAPOSLENOST I
PLATNI BILANS CRNE GORE**

Mirjana Đuranović, šef Odjeljenja za analizu i istraživanje kretanja u realnom sektoru
Mr Mira Radunović, šef Odjeljenja za platni bilans

Podgorica, 2011.

*IZDAVAČ: Centralna banka Crne Gore
Bulevar Svetog Petra Cetinjskog, br. 6
81000 Podgorica
Telefon: +382 20 665 331
Fax: +382 20 665 336*

WEB ADRESA: <http://www.cb-cg.org>

*AUTORI: Mirjana Đuranović
Mr Mira Radunović*

Ovaj materijal izražava stavove autora. Ovi pogledi ne moraju nužno predstavljati stavove i politiku Centralne banke Crne Gore.

GRAFIČKO

UREĐIVANJE: Odjeljenje za publikacije

Molimo korisnike ove publikacije da prilikom korišćenja podataka iz izvještaja obavezno navedu izvor

SPISAK UPOTRIJEBLJENIH SKRAĆENICA

BDP	Bruto domaći proizvod
BDV	Bruto dodata vrijednost
CBCG	Centralna banka Crne Gore
GTZ	German technical cooperation (Njemačka organizacija za tehničku saradnju)
ESA95	European System of Accounts 95 (Evropski sistem računa 95)
ITRS	International Transactions Reporting System (Međunarodni sistem izvještavanja o transakcijama)
MONSTAT	Zavod za statistiku Crne Gore
RMF	Recommended Methodological Framework (Predloženi metodološki okvir)
SNA	System of National Accounts (Sistem nacionalnih računa)
T&T	Travel & Tourism (Putovanja i turizam)
TSA	Tourism Satellit Accounts (Satelitski računi turizma)
UNWTO	United Nations World Tourism Organization (Svjetska turistička organizacija)
WTTC	World Travel & Tourism Council (Svjetski savjet za putovanja i turizam)

SADRŽAJ

UVOD	7
1. TRENDOVI U RAZVOJU TURIZMA U SVIJETU I PERSPEKTIVE U BUDUĆNOSTI.....	8
2. KARAKTERISTIKE RAZVOJA TURIZMA U CRNOJ GORI I MASTER PLAN RAZVOJA	11
3. DIREKTNI EFEKTI TURIZMA U CRNOJ GORI.....	14
3.1. Kretanje BDV-a turizma u ukupnom BDP-u Crne Gore	14
3.2. Uticaj turizma na zaposlenost	18
3.3. Uticaj turizma na platni bilans Crne Gore	20
4. INDIREKTNI EFEKTI RAZVOJA TURIZMA.....	27
5. POTENCIJALI ZA RAZVOJ TURIZMA U BUDUĆNOSTI	29
6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA	31
LITERATURA	33

UVOD

„Primjenom principa i ciljeva održivog razvoja Crna Gora će stvoriti jaku poziciju globalne visokokvalitetne turističke destinacije; turizam će za stanovništvo Crne Gore obezbijediti dovoljno radnih mjesta i rast životnog standarda, a država će ostvariti prihode na stabilan i pouzdan način.“

Strateški cilj: „Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine“

Turizam predstavlja izuzetno važnu komponentu nacionalne ekonomije. Sektor je čiji se značaj ne može precizno kvantifikovati upravo zato što je povezan sa skoro svim aspektima društva. Jedna od osnovnih funkcija turizma je što direktno i indirektno utiče na rast bruto domaćeg proizvoda. Uporedo sa jačanjem njegovog ekonomskog aspekta podstiče se zapošljavanje, utiče na otvaranje novih radnih mjesta što se odražava na poboljšanje opšteg životnog standarda. Na jedinstven način podstiče razvoj nekih od komplementarnih djelatnosti i doprinosi ukupnom BDP-u.

Kod sagledavanja značaja turizma za jednu zemlju važno je razlikovati domaću od strane turističke potrošnje, zbog razlike u ekonomskim učincima koji iz njih proizilaze. Kod domaće turističke potrošnje radi se o preraspodjeli ostvarenog dohotka stečenog u jednoj ekonomiji, dok se kod strane turističke potrošnje radi o prelivanju dohotka iz jedne ekonomije u drugu, što direktno utiče na rast BDP-a. Zbog toga se u ovom radu veći akcenat stavlja na prihode od stranih turista.

S obzirom na postojeće potencijale, posebno prirodne, i dosadašnji nivo razvijenosti turističke privrede, kao i stratešku usmjerenost razvoja Crne Gore kao ekološke države, turizam predstavlja jednu od najperspektivnijih djelatnosti u budućem ekonomskom razvoju Crne Gore. Stoga će se u ovom radu sa više aspekata (preko bruto domaćeg proizvoda, bruto dodate vrijednosti, zaposlenosti, prihoda od turizma) objasniti kako se uticaj turizma mijenjao tokom određenog perioda i na koji način je podsticao razvoj ukupne ekonomije. Moramo istaći da u studiji jedan isti parametar ima različitu „jačinu“, odnosno različit doprinos u ukupnoj ekonomiji (posebno se odnosi na BDV), što je dijelom rezultat različitog metodološkog pristupa u obračunavanju, vremenske distance kada je obračunat, različitog viđenja neobuhvaćene ekonomije i sl. Sve ovo ne umanjuje kvalitet niti značaj ovog parametra, ali upućuje na mogućnost boljeg i obuhvatnijeg obračuna, kao i angažovanje svih koji mogu doprinijeti poboljšanju statistike turizma.

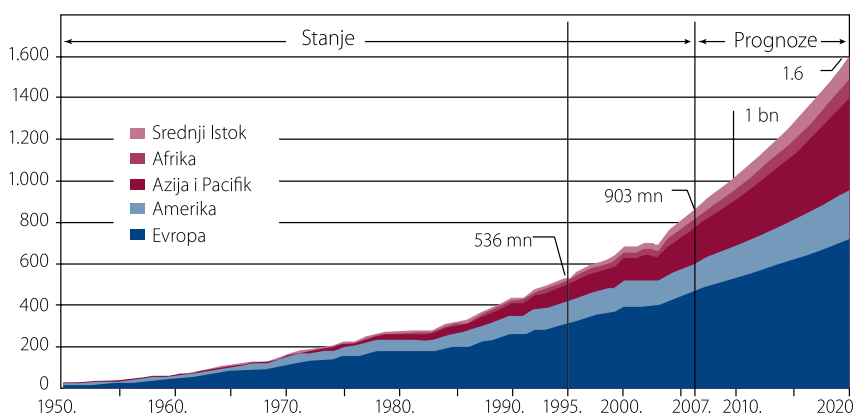
1. TRENDVI U RAZVOJU TURIZMA U SVIJETU I PERSPEKTIVE U BUDUĆNOSTI

Turizam je dinamična kategorija koja se kontinuirano razvija u svijetu. Tokom razvoja, turizam je s jedne strane nudio nove oblike putovanja, aranžmane, nove destinacije, dok je na drugoj strani stvarao potrebu za novim oblicima organizovanja, novim resursima i strategijama. Kao pojava je prisutan u svim zemljama, ali se po obimu i efektima različito manifestuje.

Međunarodni turizam predstavlja značajan dio međunarodne ekonomije, što pokazuju podaci o kretanjima u ovoj oblasti. Za sektor turizma se može reći da predstavlja jedan od faktora rasta svjetske ekonomije i najveću izvoznu industriju. Izražena je heterogenost turizma, jer sam sektor predstavlja složen sistem koji se sastoji od većeg broja podsistema. Takođe, turizam predstavlja globalnu „silu“ za ekonomski i regionalni razvoj i glavnu industriju na globalnom nivou, a postaje i jedan od vodećih sektora u mnogim ekonomijama.

Prema UNWTO-u¹, turizam doživljava kontinuirani rast u proteklih šest decenija i postaje najbrže rastući ekonomski sektor u svijetu. Od 1950. godine (kada međunarodna putovanja postaju pristupačnija široj javnosti) broj dolazaka je sa 25 miliona povećan na 277 miliona u 1980. godini, zatim na 438 miliona u 1990. godini odnosno 683 miliona u 2000. godini, da bi u 2008. godini broj dolazaka iznosio 919 miliona². Tokom krizne 2009. godine broj dolazaka je smanjen, ali u 2010. godini dolazi do ponovnog povećanja na oko 935 miliona. U 2011. godini se očekuje nastavak rasta u sektoru turizma, ali sporijim tempom. Prema projekciji UNWTO, broj međunarodnih dolazaka turista će se povećati za oko 4-5%.

Grafik br. 1 – Međunarodni dolasci turista, trenutno stanje i projekcije, u milionima

Izvor: Market trends, Competitiveness and Trend in Tourism Services Section, UNWTO

¹ Policy and Practice for Global Tourism, UNWTO, Madrid 2011.

² Market trends, Competitiveness and Trend in Tourism Services Section, UNWTO.

U pogledu regionalne strukture region Evrope dominira sa učešćem od 51% u ukupnom broju međunarodnih dolazaka turista u 2010. godini, zatim slijede Azija i Pacifik 22%, SAD 16%, Srednji Istok 6% i Afrika 5%.³ Prema UNWTO, u narednom periodu očekuje se ekspanzivni rast u regionima Istočne Azije i Pacifika po stopama iznad svjetskog prosjeka.

Generalno gledano turizam je sačinjen od čitavog niza privrednih i neprivrednih aktivnosti (djelatnosti) i jedna je od najprofitabilnijih industrija u svijetu sa velikim mogućnostima za doprinos ukupnom ekonomskom razvoju. Očekivanja u pogledu doprinosa turizma (direktnog i ukupnog) rastu BDP-a u svijetu u narednim godinama su veoma optimistična. U tabeli br.1 prikazane se procjene WTTC o ukupnom doprinosu putovanja i turizma BDP-u u svijetu sa prognozama do 2015. godine, gdje je očigledno da Crna Gora uz Hrvatsku ima najizraženije pokazatelje i najbolji trend do 2015. godine. U tabeli su prikazani rezultati i projekcije ukupnog doprinosa putovanja i turizma (T&T) BDP-u kao jednog od agregata WTTC-a, koji u suštini podrazumijeva njegov širi uticaj na ukupnu ekonomiju. Prema WTTC, *ukupan doprinos* putovanja i turizma BDP-u u svijetu u periodu od 2007 do 2015. godine u prosjeku će iznositi 9,3%.⁴

Tabela br. 1 - Ukupan doprinos putovanja i turizma BDP-u, u %

	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
Svijet	9,6	9,4	9,3	9,0	9,1	9,1	9,2	9,3	9,3
Evropa	8,1	8,0	8,0	7,7	7,6	7,7	7,6	7,6	7,7
EU 27	8,3	8,1	8,1	7,8	7,8	7,8	7,8	7,8	7,9
Hrvatska	27,6	28,5	25	26,3	27,5	29	29,7	30,1	30,5
Makedonija	5,1	5,2	5,2	5,1	5,2	5,5	5,6	5,7	5,7
Crna Gora	21,6	24	16	15,7	17,1	19,7	22,9	25,5	27,4
Srbija	6,1	5,9	7,5	7,8	8,0	8,0	8,0	8,0	7,9
Austrija	12,1	12	12,3	11,7	11,8	12,2	12,5	12,6	12,8
Grčka	17,3	16,5	15,2	15,3	15,7	16,3	16,7	16,9	17,1
Italija	9,3	8,7	8,4	8,4	8,5	8,7	8,8	8,9	9,0
Portugal	13,6	14,2	13,3	13,8	14,7	15,1	15,4	15,6	15,7
Španija	14,9	14,9	14,7	14,3	14,3	14,4	14,4	14,3	14,3

Izvor: WTTC, Tourism Research

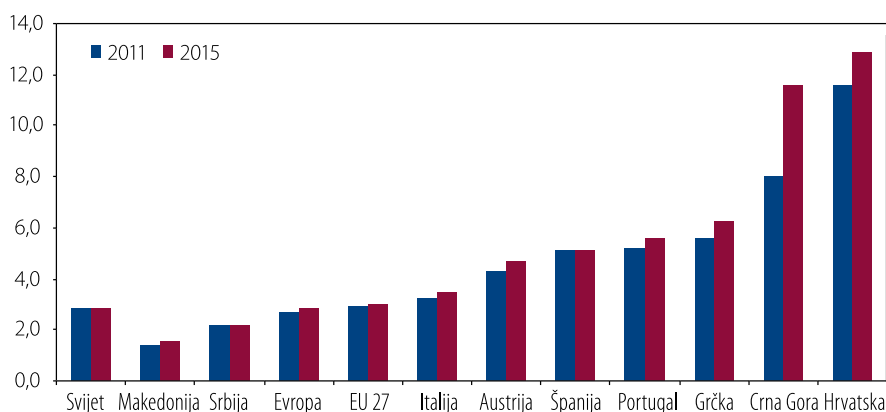
Prema podacima koji prikazuju *direktan doprinos* turizma i putovanja u BDP-u, Crna Gora i Hrvatska će, prema prognozama WTTC-a, imati najznačajniji rast do 2015. godine. Direktni doprinos turizma u Hrvatskoj je ujedno i najveći (u poređenju sa izabranim zemljama i regijama) u 2015. godini, s tim da je direktni doprinos turizma u Crnoj Gori brže rastući u prikazanom peri-

³ World Tourism Barometer, UNWTO, February 2011.

⁴ WTTC, Tourism Research

odu (2011-2015. godina), što se vidi na grafiku br. 2. Ovaj rast je značajno veći od prognozirano
rasta ukupnog doprinosa turizma i putovanja BDP-u u svijetu. Direktni i ukupan udio sektora
putovanja i turizma u zemljama regiona biće značajno niži.

Grafik br. 2 - Turizam i putovanja, direktni doprinos BDP-u

Izvor: WTTC, *Tourism Research*

U prethodnom periodu u rastu i razvoju turizma bilo je fluktuacija u smislu padova i vraćanja na
uzlazni trend. Očekuje se da će u narednim godinama međunarodni dolasci imati trend rasta sa
prognozom da će u 2020. godini međunarodni dolasci iznositi 1,6 milijardi.⁵ Ako su rast i razvoj
bili osnovni prioriteti u periodu od 1950. godine, novi milenijum će obilježiti intenzivna konku-
rencia destinacija i kreiranja novih proizvoda.

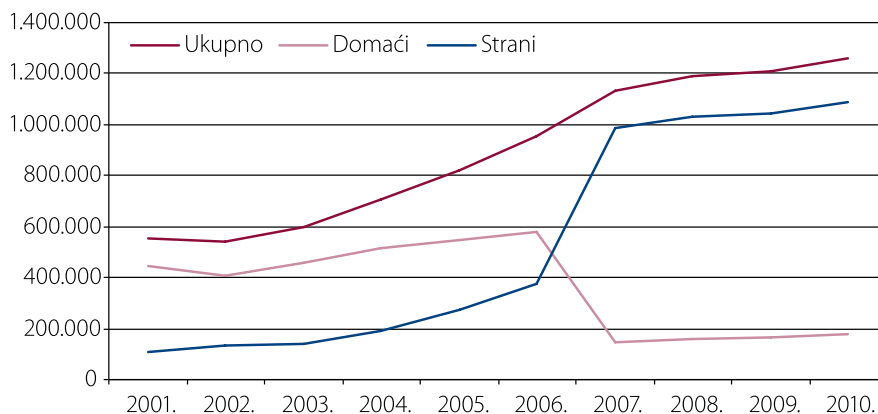
⁵ *Market trends, Competitiveness and Trend in Tourism Services Section, UNWTO*

2. KARAKTERISTIKE RAZVOJA TURIZMA U CRNOJ GORI I MASTER PLAN RAZVOJA

Turizam u Crnoj Gori predstavlja jednu od najznačajnijih djelatnosti koja ima potencijale za ekonomski rast i razvoj, sa višestrukim multiplikativnim efektima. Značaj turizma je veliki imajući u vidu sve direktne i indirektno multiplikativne efekte.

Razvoj elitnog turizma, ulaganja stranog kapitala u infrastrukturu, intenzivna promotivna kampanja na inostranim tržištima i ulazak svjetskih brendova na naše tržište doprinijeli su pozitivnim trendovima u turističkoj privredi Crne Gore. U 2010. godini u Crnoj Gori je registrovano preko milion dolazaka stranih turista, što je najviše u posljednjih deset godina. Broj dolazaka stranih turista od 2001. godine kontinuirano raste, sa značajnim rastom nakon sticanja nezavisnosti.

Grafik br. 3 - Kretanje broja dolazaka turista u Crnoj Gori u periodu 2001-2010. godina

Izvor: Monstat

Od 2006. godine postignut je značajan uspjeh u turizmu i kontinuirano je u porastu kako ukupan broj dolazaka turista, tako i broj noćenja. Značajan rast dolazaka stranih turista u 2007. godini većim dijelom rezultat je reklasifikacije turista iz Srbije koji su se do sticanja nezavisnosti evidencirali kao domaći turisti, ali je rastu takođe doprinijelo i povećanje dolazaka turista iz drugih zemalja.

Crnu Goru je u 2010. godini posjetilo 1.087.794 stranih turista, što je za 4,2% više nego u prethodnoj godini. Sa rastom broja dolazaka stranih turista zabilježen je i rast ostvarenih noćenja. U 2010. godini zabilježeno je oko 7 miliona noćenja, što je za 4,2% više nego u prethodnoj godini. Međutim, ako kao baznu godinu uzmemo 1989. godinu, koja se smatra veoma uspješnom (9,9 mi-

liona noćenja), ukupan broj noćenja u 2010. godini je manji za 20%. U periodu od 2007 do 2010. godine strani turisti su učestvovali u prosjeku sa oko 88% u strukturi noćenja.

Tabela br. 2 - Ukupan broj noćenja turista u periodu 2001-2010. godina

Godina	Broj noćenja	Indeks (1989=100)	Indeks (prethodna godina =100)
2001.	4.011.413	40,3	125,9
2002.	3.689.504	37,1	92,0
2003.	3.976.266	40,0	107,8
2004.	4.561.094	45,9	114,7
2005.	5.211.847	52,4	114,3
2006.	5.936.270	59,7	113,9
2007.	7.294.530	73,4	122,9
2008.	7.794.741	78,4	106,9
2009.	7.552.006	75,9	96,9
2010.	7.964.893	80,1	105,5

Izvor: Monstat i kalkulacije autora

Sa većim brojem dolazaka i noćenja turista, povećali su se i prihodi od stranih turista. U periodu 2001-2010. godine procijenjeni prihodi od stranih turista su povećani sa 106,3 miliona eura u 2001. godini na 498 miliona eura u 2010. godini, što predstavlja značajan rast. Ostvareni pozitivni trendovi u oblasti turizma u posljednjih deset godina posljedica su ubrzane privatizacije hotelske privrede i značajnih investicija, što je rezultiralo povećanjem nivoa kvaliteta turističkih kapaciteta. Intenzivna promotivna kampanja na inostranim tržištima, produženje sezone, ulazak svjetskih brendova na naše tržište, povećana zainteresovanost stranih turista za planinski dio, takođe su doprinijeli pozitivnim trendovima u turističkoj privredi Crne Gore.

Osnovu za razvoj crnogorskog turizma do 2020. godine čini Master plan odnosno Strategija razvoja turizma do 2020. godine. Master planom su jasno definisani ciljevi koji se moraju ostvariti da bi crnogorska turistička ponuda pratila međunarodni razvoj i bila konkurentna na međunarodnom tržištu. Za ostvarenje ciljeva potrebni su vrijeme i značajna ulaganja da bi se Crna Gora orijentisala na razvoj elitnog turizma.

Neki od osnovnih principa na kojima se zasniva strategija razvoja crnogorskog turizma su isticanje komparativnih prednosti Crne Gore, diferenciranje regija, standardizacija po međunarodnim mjerilima, individualizacija ponude i diferenciranje ponude svakog turističkog kompleksa. Strategijom je predviđeno povećanje hotelskih smještajnih kapaciteta na 100 000 kreveta u 2020. godini, pri čemu će se težiti međunarodnim standardima hotelskih jedinica koji će zadovoljiti kompleksne zahtjeve gostiju sa područja zapadne i srednje Evrope. Predviđa se i povećanje broja

noćenja na 20,9 miliona do 2020. godine. Planira se da će se direktno ili indirektno po osnovu turizma otvoriti značajan broj novih radnih mjesta.

Strategijom su definisani sljedeći strateški ciljevi⁶:

- razvoj Crne Gore kao evropske destinacije kvalitetnog turizma i produženje ljetnje sezone;
- diverzifikacija turističkog proizvoda;
- standardizacija i specijalizacija usluga;
- povećanje promotivnih aktivnosti;
- podsticanje preduzetništva i kreiranje uslova za otvaranje novih radnih mjesta.

Veliki potencijal u budućem razvoju vidi se u povezivanju sektora turizma sa ostalim privrednim djelatnostima. Svjetski savjet za putovanja i turizam predviđa da će turizam postati vodeći izvozni sektor u Crnoj Gori u narednim godinama, koji ostvaruje najveće prihode i ima potencijal da diverzifikuje ekonomiju, stimuliše preduzetništvo i kreira veliki broj radnih mjesta.

⁶ *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, decembar 2008. godina.*

3. DIREKTNI EFEKTI TURIZMA U CRNOJ GORI

3.1. Kretanje BDV-a turizma u ukupnom BDP-u Crne Gore

Turizam ili tačnije sektor „hoteli i restorani“ iz godine u godinu zauzima sve značajnije mjesto u ukupnom ekonomskom razvoju Crne Gore. Sa aspekta učešća u BDP-u, doprinos turizma raste kako raste njegovo učešće u ukupnom BDP-u, koje je 2000. godine (kada počinje obračun BDP-a po SNA metodologiji) iznosilo 2,5% BDV-i⁷ u ukupnom BDP-u, dok je u 2009. godini BDV⁸ turizma iznosila 5,1%. Naravno, radi se o direktnom uticaju turizma tj. učešću same djelatnosti „hoteli i restorani“ i to sa proizvodne strane obračuna ukupnog bruto domaćeg proizvoda. Nešto veća pažnja je posvećena analizi proizvodne strane upravo zbog kvaliteta podataka. Naime, podaci o obračunu bruto dodate vrijednosti sektora turizma na proizvodnoj strani proizilaze iz završnih računa izvještajnih jedinica uz određene korekcije za dio neobuhvaćene ekonomije. Nešto složeniji je obračun podataka ovog sektora na potrošnoj strani BDP-a.

Indirektno učešće turizma znatno je veće, iako se ne zna tačan procenat. U tabeli br. 3 prikazani su podaci ukupnog BDP-a Crne Gore i BDV-a sektora „hoteli i restorani“ u tekućim cijenama, gdje se jasno uočava kontinuirani rast bruto dodate vrijednosti „hotela i restorana“⁹, pa i u kriznoj 2009. godini u kojoj je ukupan BDP Crne Gore evidentirao i nominalni i realni pad. Slična situacija je i sa podacima iskazanim u stalnim cijenama, s tim što je evidentiran značajniji realni pad¹⁰ sektora „hotela i restorana“ u 2002. godini. Realni pad sektora „hoteli i restorani“ u 2009. godini iznosio je 3,1%.

Tabela br. 3 – Kretanje BDP-a i BDV-i hotela i restorana u periodu 2001–2009. godina, u 000 eura

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.
BDP	1.295.110	1.360.353	1.510.128	1.669.783	1.814.994	2.148.998	2.680.467	3.085.621	2.980.967
Hoteli i restorani – BDV	28.570	31.887	35.422	49.424	53.785	64.078	117.556	132.751	152.077
Učešće u BDP-u (u %)	2,2	2,3	2,3	3,0	3,0	3,0	4,4	4,3	5,1

Izvor: Monstat

Dinamičan rast turizma u godinama prije krize znatno je usporen tokom 2009. godine, ali u značajno manjoj mjeri u odnosu na neke druge sektore (građevinarstvo, industrija i sl.), kao i samog BDP-a. Realno kretanje ukupne ekonomije i bruto dodate vrijednosti turizma dato je na grafiku br. 4.

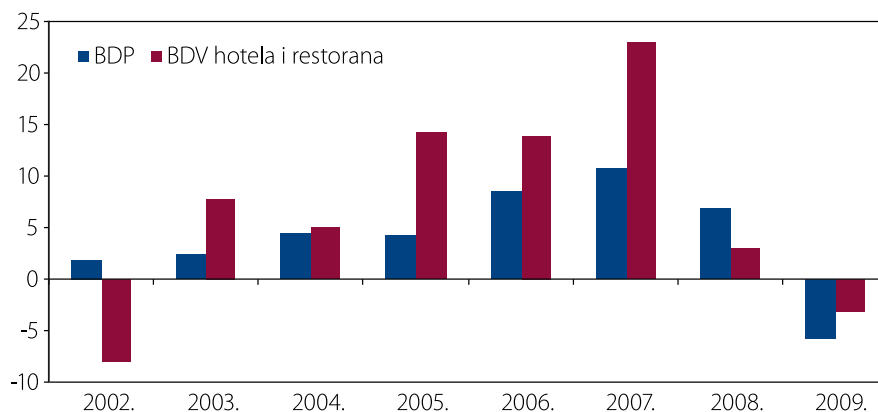
⁷ Monstat, Saopštenje, Bruto domaći proizvod Crne Gore 2000 – 2005., decembar 2007. godine.

⁸ Monstat, Saopštenje, Bruto domaći proizvod Crne Gore za 2009. godinu, septembar 2010.g

⁹ Zbog revizije podataka BDP-a za 2007. godinu došlo je do značajnijeg „skoka“ vrijednosti BDV u odnosu na 2006. godinu. Raniji podataka BDV hoteli i restorani u 2007. godini iznosio je 91,5 miliona eura.

¹⁰ Iako je ostvaren nominalan rast, značajan realan pad u 2002. godini je i dijelom zbog korišćenog deflatora (jedan od deflatora je i indeks usluga 117,3 po troškovima života i 117,5 po cijenama na malo).

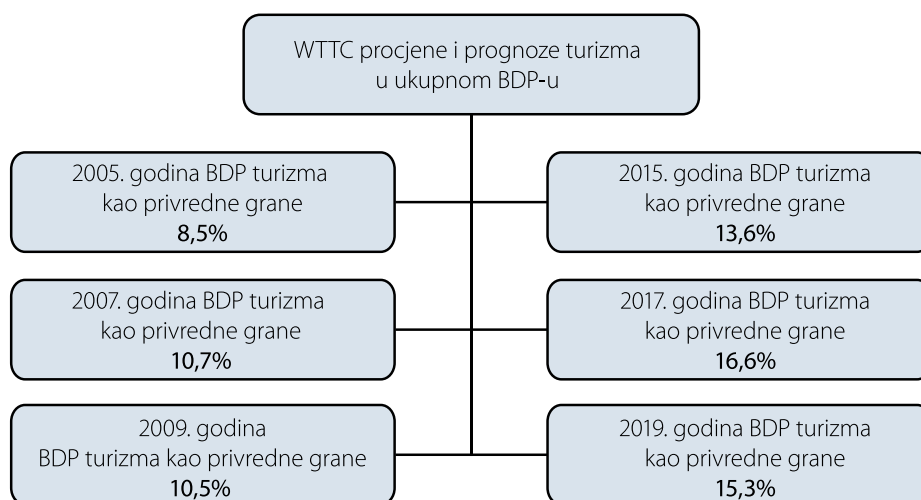
Grafik br. 4 – Godišnje realne stope ukupnog BDP-a i BDV-i hotela i restorana

Izvor: Monstat

Svjetski savjet za putovanja i turizam kontinuirano u svojim procjenama, naglašava sve značajniju ulogu turizma u ukupnoj ekonomiji Crne Gore, što se vidi u prikazanoj šemi br. 1. Bitno je naglasiti da se podaci dati u ovoj šemi konceptualno razlikuju od podataka iz tabele br. 3, gdje je i Svjetski savjet za turizam i putovanja metodološki uskladio obračun direktnog i ukupnog doprinosa BDP-u sa preporukama koje daje UNWTO (TSA RMF 2008), a koji je u skladu sa obračunom BDP-a u nacionalnim računima. Prema najnovijem istraživanju Svjetskog savjeta za putovanja i turizam, objavljenom u maju 2011. godine, Crna Gora će u narednih deset godina biti vodeća zemlja po rastu turizma i doprinosu ove djelatnosti bruto domaćem proizvodu.

Šema br. 1 - WTTC procjene i prognoze turizma u ukupnom BDP-u

Izvor: Crna Gora Putovanja i turizam, Ekonomsko istraživanje putovanja i turizma za 2005. godinu, 2007. godinu i 2009. godinu, WTTC

Iako je prema prognozama Svjetskog savjeta za putovanja i turizam, zavisno od početne godine za obračun, vršena korekcija direktnog i indirektnog učešća turizma Crne Gore u ukupnom BDP-u, on i dalje ima relativno visoko učešće u odnosu na prognoze date za svijet i Evropu. Istovremeno, prognozirana je i dvocifrena stopa rasta turizma u Crnoj Gori za narednih deset godina.

Putovanja i turizam su u većini zemalja širom svijeta važna privredna djelatnost. Signifikantnost ove djelatnosti se ne ogleda samo u njenom direktnom doprinosu u ukupnom bruto domaćem proizvodu, već i u indirektnom, šire generisanom preko ostalih komplementarnih djelatnosti. Upravo iz ovog razloga, većina zemalja nastoji uraditi i satelitske račune u turizmu, koji predstavljaju skup definicija i klasifikacija integrisanih u tabele. TSA (satelitski računi) organizovani na logičan i konzistentan način, omogućavaju pregled svih ekonomskih učinaka turizma, kako na strani ponude tako i na strani tražnje. Dakle, smisao TSA je da detaljno analizira sve aspekte potražnje za dobrima i uslugama koje se u nacionalnoj ekonomiji mogu dovesti u vezu sa turizmom.

Imajući u vidu značaj turizma za ukupnu ekonomiju i strateški prioritet za Vladu Crne Gore, urađena je Pilot kompilacija TSA sa podacima za 2009. godinu (zbog raspoloživosti podataka i mogućnosti komparacije sa zvaničnim obračunom BDV i BDP). Prema preliminarnim kalkulacijama BDV¹¹ turističkih djelatnosti preko TSA čini oko 10% ukupne BDV iz 2009. godine. U svakom slučaju pretpostavlja se da BDV turizma doprinosi ukupnoj ekonomiji Crne Gore više od objavljenih statističkih pokazatelja, jer još uvijek ima prostora za kalkulaciju neobuhvaćene ekonomije u ovom sektoru, iako je u posljednjih nekoliko godina ostvaren napredak u obračunu sive ekonomije pojedinih sektora, među kojima je i turizam.¹²

Tabela br. 4 – Procjene i prognoze doprinosa BDP-u, u %

	2011.	2021.	2011 - 2021
Crna Gora			
Direktni doprinos BDP-u	8,1	14,8	10,9
Ukupni doprinos BDP-u	17,2	36,3	12,4
Evropa			
Direktni doprinos BDP-u	2,8	2,9	3,0
Ukupni doprinos BDP-u	7,7	7,8	2,6
Svijet			
Direktni doprinos BDP-u	2,8	2,9	4,2
Ukupni doprinos BDP-u	9,1	9,6	4,2

Izvor: Travel & Tourism economic impact 2011¹³ Montenegro, WTTC

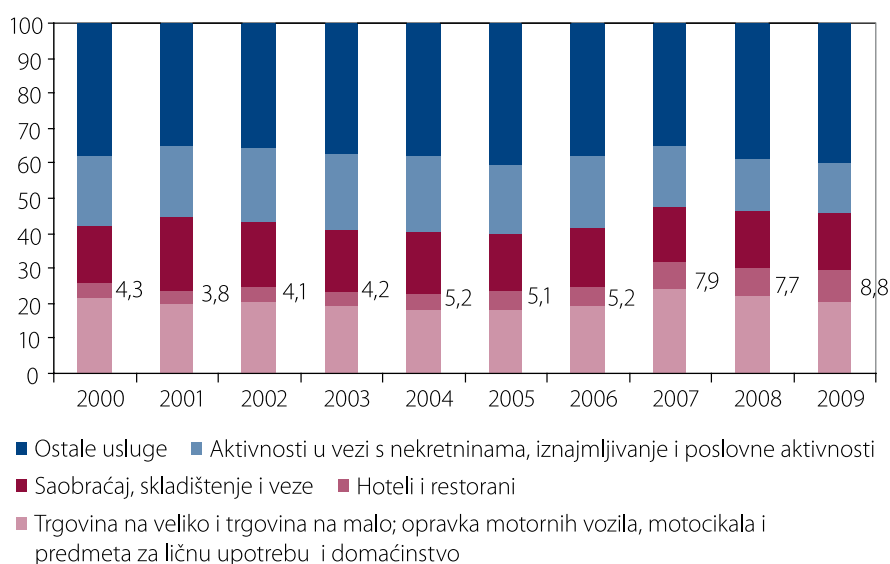
¹¹ Satelitski računi u turizmu, saopštenje, Monstat, jun 2011. godine.

¹² Dijelom dato i za Crnu Goru u "Non -Observed Economy in National Accounts", Survey of Country Practices, United Nations Economic Commission for Europe, 2008.

¹³ Zbog promjene metodologije podatke publikovane u 2011. godini nije moguće uporediti sa serijama podataka publikovanim u prethodnim godinama.

Iako usluge imaju veće učešće u ukupnom BDP-u od proizvodnih djelatnosti, njihovo se učešće u periodu od 2000. godine do 2009. godine smanjilo, ako se posmatraju podaci u tekućim cijenama za svaku godinu. U prosjeku je tokom ovog perioda bruto dodata vrijednost usluga činila 57% ukupnog BDP-a. Iako su usluge, koje su dominirajuće u ukupnom BDP-u, imale opadajući trend (učešća) u posmatranom periodu, to je BDV sektora „hoteli i restorani“ rasla u strukturi ukupnih usluga. Tako je bruto dodata vrijednost „hotela i restorana“ 2000. godine iznosila 4,3%, da bi u 2009. godini bruto dodata vrijednost iznosila 8,8% (grafik br. 5). Ovaj podatak potvrđuje činjenicu da je turizam inicijator rasta kako uslužnog sektora, tako i ukupne ekonomije.

Grafik br. 5 – Struktura BDV pojedinih sektora u ukupnim uslugama

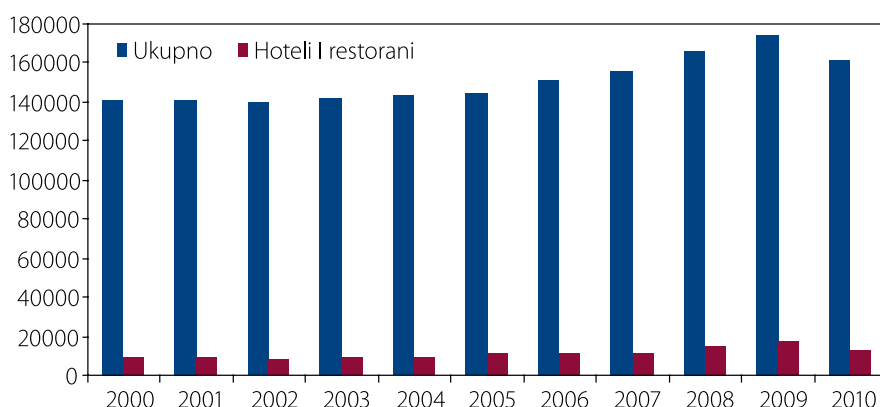
Izvor: Monstat i kalkulacija CBCG

Na osnovu prethodno navedenog možemo zaključiti da je doprinos turizma rastu BDP-a, kako direktni tako i ukupni, u prethodnim godinama bio značajan. Neki od rezultata (iako su eksperimentalni), dobijeni obračunom pojedinih kategorija za TSA za 2009. godinu, kao što su učešće dolazne turističke potrošnje u unutrašnjoj turističkoj potrošnji od 88,6%, učešće direktne turističke bruto dodate vrijednosti u ukupnoj bruto dodatoj vrijednosti od 10,3%, kao i učešće bruto dodate vrijednosti turističkih djelatnosti u ukupnoj bruto dodatoj vrijednosti od 10% ukazuju na značaj turizma i mogući doprinos ukupnog ekonomskog razvoja. Za očekivati je porast ovih parametara u narednom periodu, pogotovo ako se zna da je referentna 2009. godina bila godina krize i skromnih ekonomskih rezultata.

3.2. Uticaj turizma na zaposlenost

Jedna od najvažnijih funkcija turizma je zapošljavanje odnosno generisanje novih radnih mjesta, koje se može odvijati u okviru osnovnog sektora turizma „hoteli i restorani“, kao i u okviru ostalih pratećih djelatnosti. Dakle, direktno zapošljavanje u turizmu odnosi se na djelatnost „hoteli i restorani“ i kretanje broja zaposlenih ovog sektora se vidi na grafiku br. 6. Tokom posmatranog perioda broj zaposlenih ovog sektora je u prosjeku iznosio 7,4% ukupno zaposlenih u Crnoj Gori.

Grafik br. 6 – Broj zaposlenih u Crnoj Gori

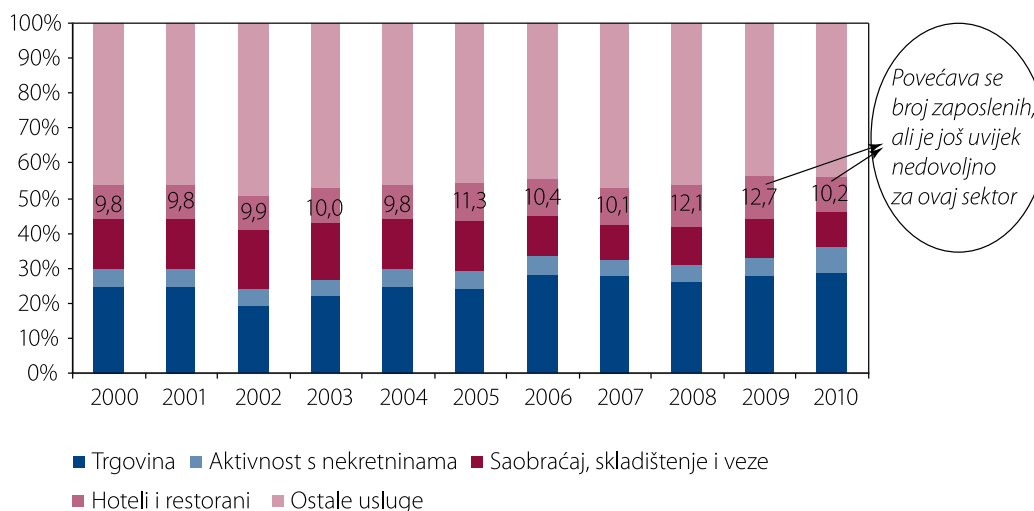

Izvor: Monstat

Kao radno intenzivna djelatnost turizam kroz svoj razvoj u određenom području (regiji) pruža značajnu mogućnost za direktno zapošljavanje. Istovremeno omogućava zapošljavanje ljudi različitog stepena stručnosti i obrazovanja. U Crnoj Gori u sektoru turizma javlja se sve više zahtjeva za stručnim kadrom sa visokim stepenom fleksibilnosti, poznavanjem stranih jezika, praktičnim sposobnostima i slično, što je konstatovano i u *Strategiji razvoja ljudskih resursa u sektoru turizma u Crnoj Gori*. S obzirom na diverzifikaciju turističke ponude, javlja se potreba za kvalifikovanim stručnim kadrom s adekvatnim kompetencijama i sposobnostima za zadovoljenje budućih potreba. Poseban akcenat se mora staviti, zbog sezonskog karaktera turizma, na potrebu angažovanja dodatne radne snage tokom ljetnje turističke sezone.

U ukupnom broju zaposlenih u uslužnim djelatnostima, ako se izuzmu ostale usluge (zbir pet djelatnosti), dominira trgovina čije je učešće povećano sa 24,8% koliko je iznosilo 2000. godine na 28,8% koliko je iznosilo 2010. godine. Učešće broja zaposlenih sektora saobraćaja se smanjilo sa 14,5% na 9,8%, dok se učešće zaposlenih sektora aktivnosti s nekretninama povećalo sa 4,8% na 7,2%. Broj zaposlenih u sektoru *hoteli i restorani* uglavnom je u porastu tokom prikazanog perioda (izuzev u 2010. godini), ali je to još uvijek broj koji ne zadovoljava potrebe samog sektora (grafik br.7).

Grafik br. 7 – Struktura zaposlenih – usluge

Izvor: Monstat

Prema Strategiji razvoja ljudskih resursa u sektoru turizma u Crnoj Gori, potrebe za kvalifikovanim stručnim kadrom u sektoru turizma iz godine u godinu će se povećavati, pa se očekuje da će potrebe za stručnim kadrom u 2016. godini iznositi 24.500 radnika. Broj radnika je i veći ako se uzme u obzir potreba za angažovanjem sezonske radne snage koja najvećim dijelom dolazi iz inostranstva (najčešće susjednih zemalja) i posebno se angažuju u sektoru hotela i restorana.

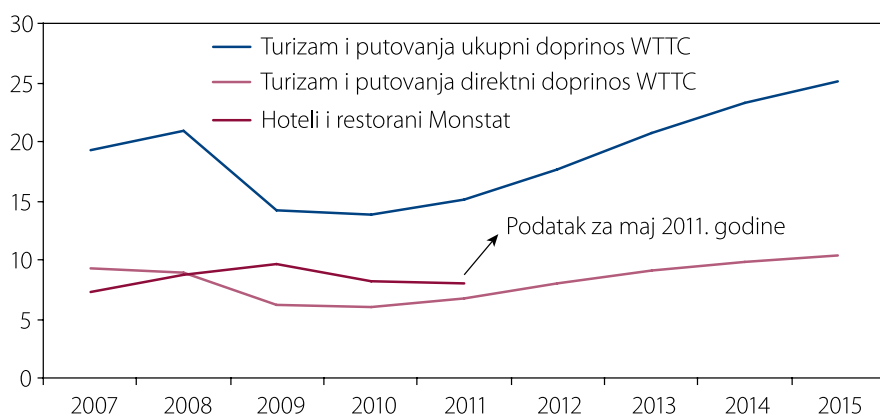
Tabela br. 5 – Potrebe za stručnim kadrom

	2006.	2011.	2016.
Hotelierstvo i ugostiteljstvo	12.000	17.000	20.500
Putničke agencije	1.480	2.070	2.390
Ostalo	1.020	1.380	1.610
Ukupno	14.500	20.450	24.500

Izvor: GTZ, proračuni Ghh consult, 2006. prema WTTC-a

U Strategiji razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine ide se još dalje u prognozama o potrebnom broju zaposlenih u 2020. godini. Prognozira se da će u 2020. godini biti oko 65.700 direktnih i indirektnih radnih mjesta u turizmu i privrednim granama povezanim sa turizmom. Poseban potencijal za povećanjem zaposlenosti vidi se u povezivanju sektora turizma sa drugim sektorima, kao što su poljoprivreda (proizvodnja hrane, naročito biohrane, eko proizvoda), trgovina, građevinarstvo, saobraćaj i sl.

Grafik br. 8 – Zaposlenost – doprinos u ukupnoj zaposlenosti, u %

Izvor: WTTC i Monstat

U dugoročnom razvoju putovanja i turizam će imati vodeću ulogu u podsticanju globalnog rasta i stvaranju novih radnih mjesta. Prema prognozama WTTC-a, putovanja i turizam će do 2020. godine imati potrebu za više od 300 miliona radnih mjesta, što će činiti 9,2% ukupne zaposlenosti u svijetu. Potreba za povećanjem broja radnih mjesta u ovom sektoru je predviđena i za Crnu Goru, gdje je prema prognozama WTTC-a uzlazna linija evidentna, posebno od 2011. godine (kad je riječ o ukupno zaposlenim u turizmu i putovanjima, a ne samo zaposlenim direktno u industriji turizma).

3.3. Uticaj turizma na platni bilans Crne Gore

3.3.1. Metodologija obuhvata turizma u platnom bilansu

Prema metodologiji Međunarodnog monetarnog fonda propisanoj u Priručniku za platni bilans (Balance of Payments Manual, fifth edition, 1993), podaci o prihodima i rashodima od turizma u platnom bilansu prikazuju se u okviru pozicije *Putovanja* na podračunu usluga. Ova pozicija obuhvata ukupnu potrošnju robe i usluga od strane nerezidenata (stranih turista) tokom boravka u turističkoj zemlji kraće od godinu dana.

Pozicija *Putovanja*¹⁴ se razlikuje od ostalih komponenti međunarodnih usluga po tome što je djelatnost koja je orijentisana prema potražnji i ponudi. Naime, potrošač-turista (putnik)¹⁵ ide pre-

¹⁴ Termin *putovanja* je sinonim terminu *turizam* kako se on koristi u SNA- u i od strane Svjetske turističke organizacije (UNWTO).

¹⁵ Termin *putnik* je uopšteno gledano sinonim termina *posjetilac* kako se koristi od strane UNWTO- a

ma turističkom proizvodu i koristi turističke usluge u receptivnoj zemlji kraće od godinu dana. U prihode i rashode od putovanja uključuju se i prihodi i rashodi osoba koje su duže u zemlji, a radi se o studentima i osobama koje su na liječenju u inostranstvu (bolesnicima). Preporuka MMF-a je da se svi izdaci za školovanje i medicinske svrhe evidentiraju pod pozicijom Putovanja. Takođe, u okviru ove pozicije posebno se evidentiraju poslovna od privatnih putovanja.

Koje će izvore podataka zemlje koristiti zavisi od razvijenosti statistike i mogućnosti zemlje, a najčešće se koriste:

- platni promet sa inostranstvom (ITRS);
- anketiranje domaćih i stranih turista na graničnim prelazima (ova metoda je relativno skupa, ali je najčešće korišćen metod) i/ili smještajnim kapacitetima;
- model za procjenu turističke potrošnje;
- anketiranje preduzeća o transakcijama sa inostranstvom;
- korišćenje podataka partnerskih zemalja i sl.

U platnom bilansu Crne Gore turistička potrošnja se evidentira na tekućem računu, na području usluga pod pozicijom putovanja-turizam koja obuhvata prihode i rashode od međunarodnog turizma. Imajući u vidu da je Crna Gora turistički receptivna zemlja, prihodi od putovanja su veći od rashoda odnosno potrošnja stranih turista u Crnoj Gori je veća od potrošnje rezidenata Crne Gore u inostranstvu. U prihode od turizma uključuju se podaci iz platnog prometa sa inostranstvom (ITRS) o prihodima od zdravstvenih usluga pruženih nerezidentima i podaci o prihodima od školovanja nerezidenata u Crnoj Gori. Podaci o *prihodima od putovanja-turizma* iz ITRS-a dopunjavaju se procijenjenim prihodima od turizma. Procjena prihoda od turizma radi se na osnovu broja noćenja stranih turista (podatak Monstat-a) i procijenjene prosječne dnevne potrošnje koju CBCG radi na bazi istraživanja, kao i procjene neregistovane potrošnje. Izvor podataka o *rashodima od putovanja-turizma* je platni promet sa inostranstvom. Važno je napomenuti da je obuhvat pozicije putovanja-turizam u platnom bilansu mnogo širi od pojma turizma koji je obuhvaćen sektorom *hoteli i restorani*.

Imajući u vidu značaj koji turizam ima za Crnu Goru, CBCG kontinuirano radi na unapređenju statistike turizma, jer ona nije samo važna sa aspekta statistike platnog bilansa, već mnogo šire i jedan je od indikatora za vođenje makroekonomske politike. Međutim, sama činjenica da naša zemlja nema svoju valutu otežava proces kompiliranja statistike platnog bilansa, a samim tim i prihoda od turizma. Imajući u vidu značaj turizma za vođenje makroekonomske politike, važna je saradnja svih institucija sistema (Ministarstva turizma, Monstat-a, CBCG, turističkih organizacija i dr.) u cilju unapređenja kvaliteta statistike turizma, usklađivanje procesa kompiliranja sa međunarodnom praksom i standardima i zadovoljenje potreba svih korisnika. Imajući u vidu da je Crna Gora receptivno turističko tržište u nastavku rada više pažnje će se posvetiti analizi prihoda od turizma i uticaju na platni bilans.

3.3.2. Analiza uticaja turizma na kretanja u platnom bilansu Crne Gore

Crna Gora je pretežno receptivna zemlja i tradicionalno ostvaruje suficit na poziciji putovanja-turizam u platnom bilansu, što značajno doprinosi uravnoteženju tekućeg računa platnog bilansa. Prihodi od turizma predstavljaju značajnu poziciju na tekućem računu, koja pored toga što doprinosi ostvarenju suficita na računu usluga, značajno doprinosi ublažavanju spoljnotrgovinskog deficita i pokazatelj je značaja turizma za cijelu ekonomiju.

U periodu 2002-2008. godina zabilježene su dvocifrene stope rasta prihoda od putovanja-turizma, što je rezultat značajnih ulaganja i priliva stranih direktnih investicija. U 2010. godini procijenjeni prihod od stranih turista iznosio je 498 miliona eura ili 16,5% BDP-a, što ukazuje na veliki značaj turizma za crnogorsku ekonomiju.

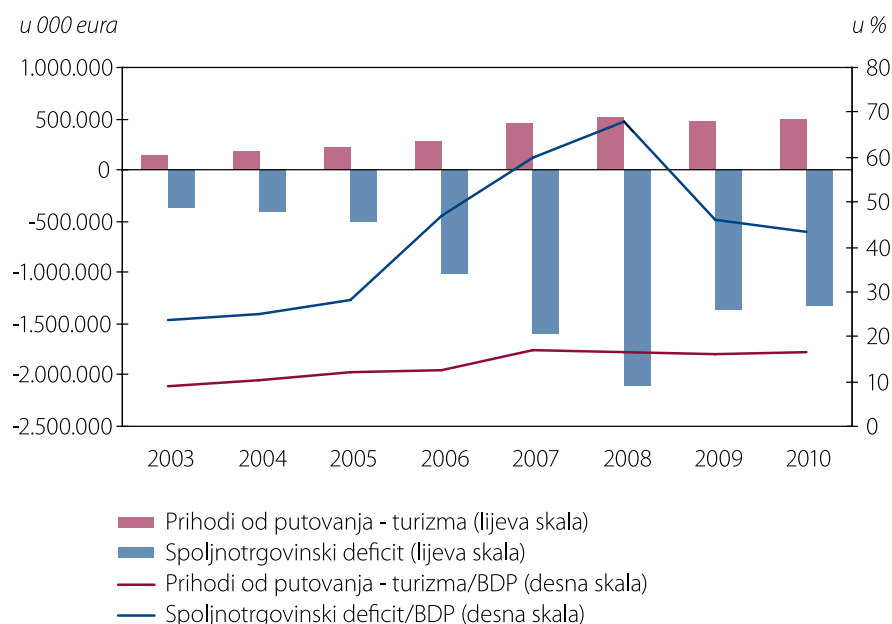
Tabela br. 6 – Tekući račun platnog bilansa Crne Gore, u 000 eura

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
A. TEKUĆI RAČUN	-311.400	-686.782	-1.077.544	-1.583.687	-896.329	-778.280
1. ROBE	-673.507	-1.010.324	-1.607.173	-2.101.923	-1.371.699	-1.317.382
1.1. Izvoz	369.321	461.999	483.435	450.391	296.313	356.626
1.2. Uvoz	1.042.828	1.472.323	2.090.608	2.552.314	1.668.012	1.674.008
2. USLUGE	195.540	197.099	438.992	399.381	384.618	446.432
Transport	27.863	7.826	15.651	9.132	32.497	55.971
Prihodi	63.670	56.831	72.013	92.000	99.050	130.145
Rashodi	35.807	49.005	56.363	82.868	66.553	74.174
Putovanja – turizam	211.920	251.111	432.612	485.730	439.388	464.216
Prihodi	222.193	271.427	459.544	515.234	474.684	498.080
Rashodi	10.273	20.316	26.932	29.504	35.295	33.864
Ostale usluge	-44.244	-61.838	-9.271	-95.481	-87.268	-73.755
Prihodi	43.903	89.778	141.414	143.357	106.753	118.798
Rashodi	88.146	151.616	150.684	238.838	194.021	192.553
3. DOHOCI	20.012	36.236	31.258	45.795	5.375	-21.738
3.1. Prihodi	64.791	70.771	105.335	168.824	162.770	165.802
3.2. Rashodi	44.779	34.534	74.076	123.029	157.395	187.540
4. TEKUĆI TRANSFERI	146.555	90.207	59.379	73.060	85.377	114.408
4.1. Transferi u Crnu Goru	163.455	108.555	100.761	109.308	117.681	146.316
4.2. Transferi iz Crne Gore	16.899	18.349	41.381	36.248	32.304	31.908

Izvor: CBCG

Prihodi od usluga značajno su povećani u posljednjih deset godina sa 150,7 miliona eura u 2001. godini na 747 miliona eura u 2010. godini. U strukturi prihoda najveće je učešće prihoda od putovanja i turizma koje se u prosjeku kretalo oko 70% ukupnih prihoda. Učešće prihoda od turizma u BDP-u u periodu 2001-2010. godina ima trend rasta, sa manjim padom u periodu 2008-2010. godina pod uticajem globalne finansijske krize. U periodu 2001-2005. godina učešće prihoda od putovanja-turizma kretalo se u intervalu 8,2-12,2% BDP-a, dok je u posljednjih nekoliko godina povećano sa 12,6% u 2006. godini na 16,5% BDP-a u 2010. godini.

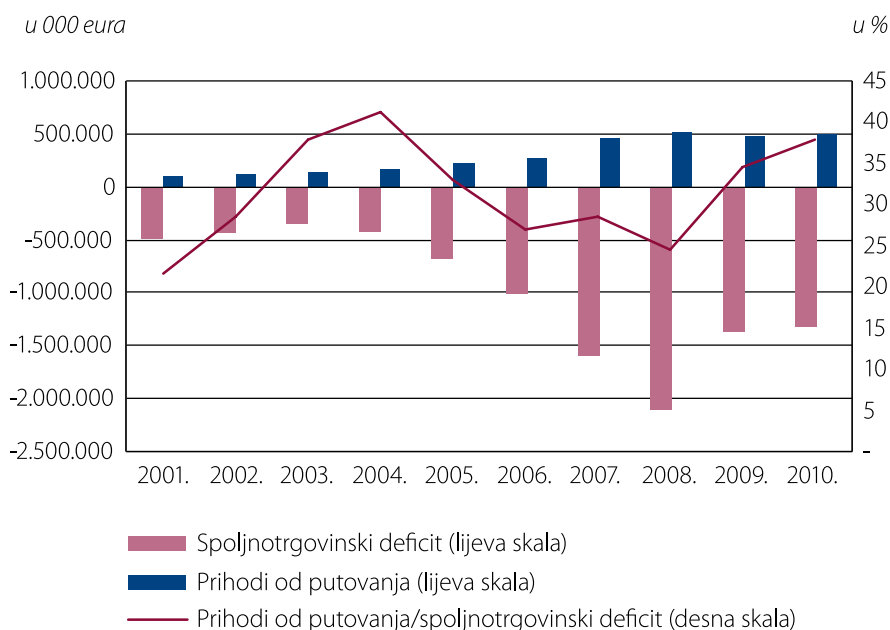
Grafik br. 9 – Prihodi od putovanja- turizma i spoljnotrgovinski deficit

Izvor: CBCG

Jedan od pokazatelja značaja turizma je i pokrivenost spoljnotrgovinskog deficita prihodima od putovanja. Za Crnu Goru je karakterističan visok spoljnotrgovinski deficit koji je posljedica niskog izvoza i visoke uvozne zavisnosti. Pokrivenost spoljnotrgovinskog deficita prihodima od putovanja-turizma u periodu od 2001-2010. godine u prosjeku je iznosila 31%. Najveća pokrivenost deficita zabilježena je u 2004. godini (41%). U periodu od 2005-2010. godine najveća pokrivenost je zabilježena u posljednje dvije godine, jer je kao rezultat uticaja krize zabilježeno brže smanjenje spoljnotrgovinskog deficita od pada prihoda od turizma. Pokrivenost deficita je u 2009. i 2010. godini iznosila 35% odnosno 38% respektivno.

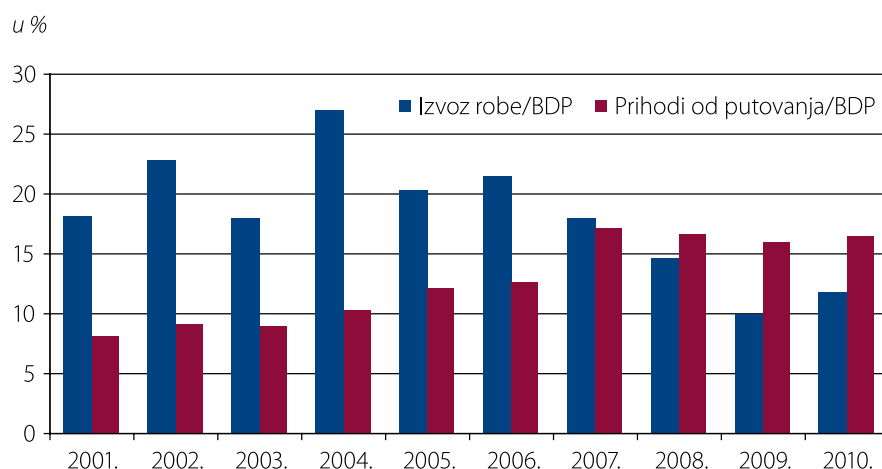
Grafik br. 10 – Pokrivenost spoljnotrgovinskog deficita prihodima od turizma

Izvor: CBCG

Iako je robna razmjena veća, izražena u apsolutnim iznosima, od razmjene usluga, značajan naglasak u posljednjih nekoliko godina se stavlja na sektor usluga upravo zbog njegove stabilizirajuće uloge i doprinosa uravnoteženju spoljnotrgovinskog deficita sa kojima se suočava Crna Gora, kao i ostale zemlje regiona. Značaj prihoda od turizma za crnogorsku ekonomiju može se sagledati i upoređivanjem sa vrijednostima izvoza roba. U periodu od 2001-2006. godine prihodi od izvoza roba su dominirali, ali se njihovo učešće u BDP-u u posljednjih nekoliko godina smanjilo, dok prihodi od putovanja-turizma od 2006. godine postaju sve značajniji i povećava se njihovo učešće u BDP-u. Udio izvoza roba se smanjio sa 18,2% BDP-a u 2001. godini na 11,8% BDP-a u 2010. godini, dok se u istom periodu učešće prihoda od putovanja povećalo sa 8,2% na 16,5% BDP-a. U periodu 2008-2010. godina, kao posljedica finansijske krize, odnosno bržeg pada izvoza roba od izvoza turističkih usluga, ostvareni prihodi od putovanja-turizma bili su veći od prihoda ostvarenih od izvoza robe. Učešće izvoza roba u BDP-u periodu 2008-2010. godina u prosjeku je iznosilo 13,6%, dok je učešće prihoda od putovanja bilo veće i iznosilo je 16,6%.

Grafik br. 11 - Učešće prihoda od izvoza roba i prihoda od stranih turista u BDP-u

Izvor: CBCG

Pored direktnog pozitivnog uticaja turizma na kretanja na tekućem računu platnog bilansa, kroz prihode od putovanja, možemo govoriti i o indirektnom uticaju kroz poziciju transportne usluge, gdje se evidentiraju usluge prevoza putnika (nerezidenata) u međunarodnom saobraćaju od strane domaćih prevoznika. Prihodi od usluga prevoza putnika u međunarodnom saobraćaju povećani su sa 18,5 miliona eura u 2005. godini na 39,8 miliona eura u 2010. godini, što dovoljno govori o efektima turizma na ovu oblast, jer je povećanje broja stranih turista uticalo na povećanja prihoda. Takođe, povećanje broja stranih turista uticalo je na veći obim međunarodnog saobraćaja u oblasti mobilne telefonije, zatim pruženih internet usluga, usluga prenosa podataka i povećanje prihoda od interkonekcije, što je doprinijelo povećanju prihoda u oblasti komunikacijskih usluga na podračunu usluga tekućeg računa platnog bilansa.

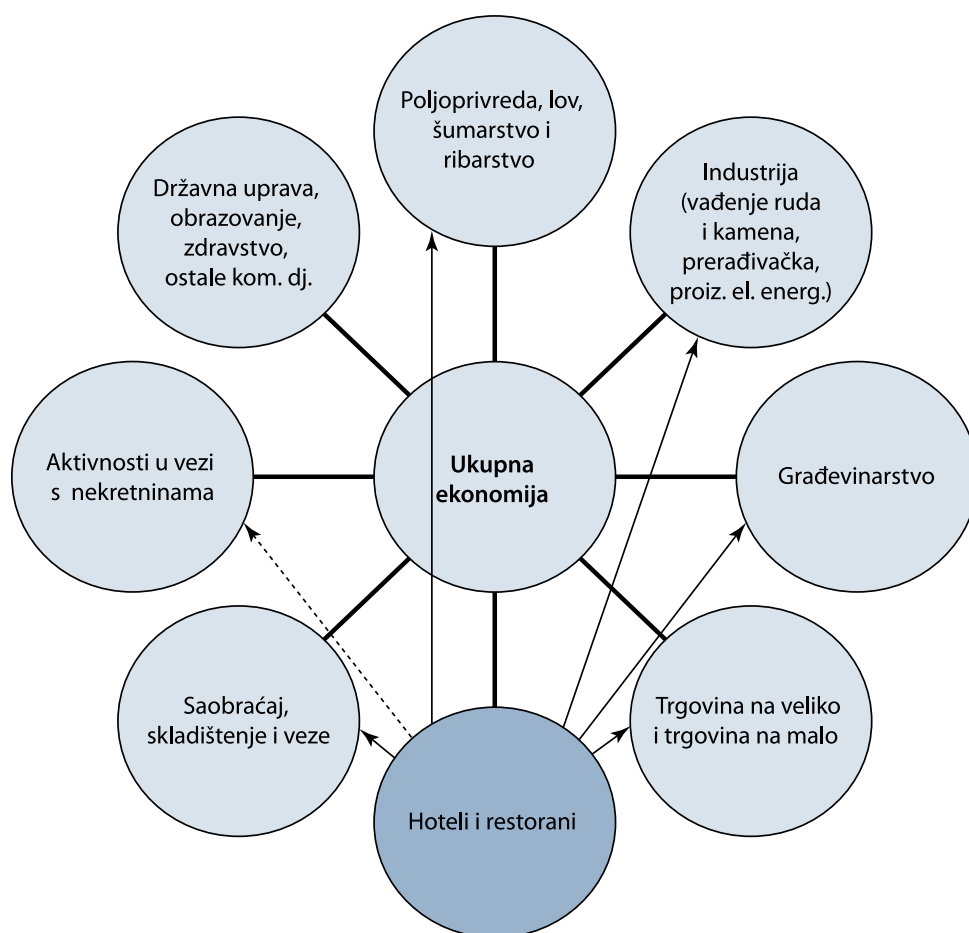
Pored pozitivnih efekata turizma na kretanja na tekućem računa platnog bilansa, prisutni su i negativni efekti koji su posebno vidljivi na primjeru Crne Gore, imajući u vidu da je naša zemlja visoko uvozno zavisna. Naime, značajan dio roba koje služe za zadovoljenje potreba turističke potrošnje Crna Gora uvozi, što utiče na smanjenje ukupnih efekata turizma, jer se jedan dio ostvarenih prihoda od turizma koristi za plaćanje uvoza robe. U prilog ovome govore vrijednosti uvoza u posljednjih deset godina. Uvoz robe je povećan sa 726,3 miliona eura u 2001. godini na 1.674 miliona eura. Takođe, Crna Gora ima problem sa deficitom radne snage i tokom sezone angažuje se značajan broj nerezidenata u turizmu, što utiče na odliv sredstava iz zemlje i umanjuje ukupne efekte turizma. Realizacija značajnih infrastrukturnih projekata u oblasti turizma u Crnoj Gori ostvarena je uz angažovanje strane građevinske operative, što je takođe doprinijelo smanjenju ukupnih efekata stranih direktnih investicija i prihoda od turizma.

Ostvareni rezultati u oblasti turizma govore nam da su do sada realizovane investicije već dale rezultate, koji se ogledaju u povećanju kvaliteta turističke ponude i atraktivnosti Crne Gore kao turističke destinacije. U prilog tome govori i podatak da su najveći prihodi ostvareni u periodu 2006-2010. godina, što je u korelaciji sa visokim prilivom stranih direktnih investicija i opravdava značajne investicije koje su do sada realizovane. U narednim godinama može se očekivati značajniji doprinos turizma ukupnom razvoju zemlje, imajući u vidu planiranu realizaciju velikih projekata u ovoj oblasti. Očekuje se da će prihodi od turizma značajno doprinijeti smanjenju spoljnotrgovinskog deficita i imati stabilizirajući uticaj na kretanja na tekućem računu platnog bilansa. U prilog ovome govore i prognoze rasta crnogorskog turizma u narednim godinama.

4. INDIREKTNI EFEKTI RAZVOJA TURIZMA

Pored direktnih efekata, značajni su i indirektni efekti razvoja turizma u Crnoj Gori. Indirektni efekti turizma ogledaju se u uticaju na razvoj ostalih privrednih djelatnosti. Takođe, kod sagledavanja direktnih i indirektnih efekata turizma na ekonomiju jedne zemlje važno je napomenuti da ne zavise samo od turističke potrošnje, već i od vrijednosti uvoza neophodnog da bi se zadovoljile turističke potrebe. Zemlje koje kao Crna Gora ne mogu zadovoljiti potrebe turista iz sopstvenih izvora imaju povećane vrijednosti uvoza roba i usluga, što umanjuje ukupne efekte turizma.

Šema br. 2 – Turizam - složen sistem u ukupnoj ekonomiji Crne Gore

Na prikazanoj šemi jasno se vidi heterogenost turizma kao djelatnosti u ukupnoj ekonomiji. Turizam je predstavljen kao složen sistem koji se sastoji iz većeg broja privrednih i neprivrednih djelatnosti, od kojih svaka doprinosi rastu ukupne ekonomije. Samim tim analiza efekata turizma

na privredni razvoj Crne Gore treba da uključi i analizu privrednih djelatnosti koje neposredno učestvuju u podmirenju potreba turista.

Indirektni uticaj turizma na građevinarstvo u Crnoj Gori vidljiv je u posljednjih nekoliko godina i ogleda se kroz investiciona ulaganja sredstava u izgradnju novih i rekonstrukciju postojećih turističkih kapaciteta, saobraćajne i komunalne infrastrukture.

Očigledan je uticaj turizma na saobraćaj kroz povećanje prometa putnika i roba, zadovoljavanje potreba turista za prevozom, transport određenih proizvoda koji su predmet potrošnje u turizmu i slično, kao i na kretanja u oblasti telekomunikacija. Takođe, turizam ima pozitivan uticaj na kretanja u oblasti poljoprivrede. Kao rezultat povećane tražnje, zabilježen je rast proizvodnje prehrambenih proizvoda i pića za zadovoljavanje potreba domaćih i stranih turista, mada ovaj rast još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Neki proizvodi koji nisu konkurentni na stranom tržištu Crna Gora zahvaljujući turizmu izvozi (npr. poljoprivredni).

Zahvaljujući turizmu izvoze se odnosno valorizuju dobra koja ne bi mogla biti objekat razmjene, kao što su prirodna i kulturna dobra. Koristi od razvoja turizma imaju i trgovina na veliko i malo, čiji promet se povećava posebno tokom turističke sezone, i zanatstvo-kućna radinost (proizvodnja i prodaja suvenira, karakterističnih proizvoda za crnogorsko podneblje). Značajni su i prihodi budžeta od boravišne takse i poreza koji su rezultat turističkih aktivnosti.

Osim pojačane ekonomske funkcije preko niza djelatnosti, značaj turizma je što pruža mogućnost razvoja nedovoljno razvijenih regija (opština) i štiti ih od depopulacije. Regionalno uravnotežena ponuda stvara mogućnost afirmacije nedovoljno razvijenih područja, promovise autohtoni turistički proizvod, utiče na životni standard stanovništva, podstiče ulaganja u razvoj infrastrukture i sl. U budućem razvoju može biti katalizator demografskog i privrednog oporavka, revitalizacije „zapostavljenih“ područja, posebno ruralnih prostora Crne Gore.

Na osnovu prethodno navedenog možemo zaključiti da su indirektni efekti razvoja turizma u Crnoj Gori značajni i da se upravo u razvoju turizma vidi šansa za cjelokupni ekonomski napredak.

5. POTENCIJALI ZA RAZVOJ TURIZMA U BUDUĆNOSTI

Turizam je prepoznat kao prioritetna i jedna od strateških grana ekonomskog razvoja. Iako mala ekonomija sa malim unutrašnjim tržištem, Crna Gora ima povoljan geografski položaj i prirodna bogatstva, što je čini popularnom turističkom destinacijom.

Posmatrajući na srednji i dugi rok, sektor turizma će sigurno imati ulogu pokretača brojnih ekonomskih aktivnosti i razvoja manje razvijenih područja. Pošto se učinak u turizmu mjeri turističkom potrošnjom, posebno potrošnjom stranih turista, akcenat je stavljen na diverzifikaciju ponude i produženje sezone, visokokvalitetni turizam tokom cijele godine, što u krajnjem ima za cilj povećanje prihoda odnosno ukupne dodate vrijednosti u turizmu.

Crna Gora ima potencijal za razvoj niza turističkih proizvoda tokom ljetnje i zimske sezone. Osim primorskog regiona koji je već prepoznat u turističkoj ponudi Crne Gore, sve više na značaju dobija i planinski, odnosno sjeverni region. S obzirom na potencijal sjevera, koji do sada sigurno nije iskorišćen, dalju pažnju treba usmjeriti ka boljem valorizovanju raspoloživih potencijala. Odmor u prirodi, planinarenje, pješačenje i slično predstavljaju turističke proizvode koji su sve atraktivniji i sve popularniji na evropskom turističkom tržištu. Iako postoje u crnogorskoj turističkoj ponudi, ovo su proizvodi koji tek treba da se promovišu i dobiju na značaju, posebno kad se radi o promociji ruralnog dijela Crne Gore. Crna Gora ima šansu da netaknute planinske predjele i autohtonu seosku arhitekturu iskoristi za razvoj sportskih, rekreativnih, kulturoloških i na prirodu orjentisanih ponuda. Suština razvoja turističkog proizvoda planinskog regiona bila bi izgradnja više „Wild beauty resorts-a“ koji bi se sadržajem i ponuđenom uslugom integrisali u prirodni ambijent, a ujedno omogućili stvaranje boljih ekonomskih i socijalnih uslova u nedovoljno razvijenim regijama Crne Gore.

Naša zemlja ima mogućnosti za razvoj nautičkog turizma, što može značajno doprinijeti povećanju prihoda od turizma. Zdravstveni turizam takođe može naći svoje mjesto u turističkoj ponudi, što može doprinijeti produžavanju turističke sezone, jer ne zavisi od vremenskih uslova i može podstaći dolazak turista i van turističke sezone.

Potencijali za razvoj turizma vide se i u razvoju tržišta kongresnog turizma, kao i u razvoju posebnih turistički proizvoda: golf turizma, seoskog turizma, eko turizma, ronilačkih centara i sl.

Budući izazov za Crnu Goru predstavlja i kamp turizam, koji je u svijetu u ekspanziji i predstavlja jedan od omiljenih oblika odmora, dok je u Crnoj Gori u sjenci hotelskog turizma. Pošto je ovo jedan od najranijih vidova promocije turističke destinacije, ni Crna Gora ne bi trebala da zapostavi ovaj vid turizma.

Osnovni preduslov za budući razvoj turizma i iskorišćavanje potencijala zemlje jeste povećanje kvalitata smještanih kapaciteta. Bez diverzifikacije i kvaliteta turističke ponude i unapređenje

standarda postojećih i izgradnje novih smještajnih kapaciteta ne možemo govoriti o razvoju elitnog turizma, kojem Crna Gora teži. Veliki potencijal za razvoj elitnog turizma vidi se u realizaciji greenfield investicija na crnogorskom primorju. Jednim od najznačajnijih projekata u oblasti turizma, uz Porto Montenegro, smatra se obalni projekat Velika plaža, odmarališni kompleks na 13 km obale. Projekat predstavlja najveću pojedinačnu investiciju u oblasti nekretnina na ovom prostoru. Velika plaža je, međutim, samo jedan u nizu projekata razvojnog potencijala crnogorskog primorja, kakav nude jedinstvene lokacije poput Ade Bojane, uvale Valdanos sa maslinjacima stariim stotinu godina, zaliva Buljarica i Bigovo, Ostrva cvijeća, poluostrva Luštica, i dr. Očekuje se da će realizacija ovih projekata Crnu Goru pozicionirati kao svjetski prepoznatljivu turističku destinaciju. Pored unapređenja kvaliteta turističke ponude doprinijeće i povećanju broja zaposlenih i imaće značajne multiplikativne efekte na ukupan razvoj ekonomije. Naravno, realizacija ovih projekata zavisice od njihove atraktivnosti za strane investitore, zbog toga je važna aktivna uloga države i institucija zaduženih za promociju investicija u cilju privlačenja renomiranih hotelskih „brand-ova“ na crnogorsko turističko tržište.

6. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Turizam je jedan od pokretača privrednog razvoja Crne Gore i ima multiplikativne pozitivne efekte. Doprinosi privrednom razvoju zemlje kroz povećanje dodate vrijednosti u BDV-u, kreiranje novih radnih mjesta i podsticanje razvoja turističkih i neturističkih djelatnosti. Turizam ima i stabilizirajuću ulogu u platnom bilansu, gdje prihodi od turizma već duži niz godina uspješno utiču na ublažavanje negativnog salda robne razmjene sa inostranstvom.

U Crnoj Gori turizam je najbrža rastuća privredna grana sa višestrukim efektima. Ekonomski efekti uticaja turizma na BDP se iz godine u godinu povećavaju. Posmatrajući sa aspekta učešća bruto dodate vrijednosti u ukupnom BDP-u Crne Gore, učešće turizma je povećano sa 2,5% BDV-i u 2000. godini na 5,1% BDV-i u 2009. godini (posljednji zvanični raspoloživi podatak), od kada se obračun radi po SNA odnosno ESA95 metodologiji. Iako se BDV turizma (hoteli i restorani) tokom ovog perioda udvostručila, nedavno završena *pilotska studija satelitskih računa u turizmu za 2009. godinu* pokazala je da turizam ima mnogo veći doprinos u ukupnom BDP-u. Prema kalkulacijama napravljenim u pilotskoj studiji učešće BDV turističkih djelatnosti u ukupnoj BDV za 2009. godinu iznosilo je 10%, a učešće direktne turističke BDV u ukupnoj BDV 10,3%. Učešće dolazne turističke potrošnje u unutrašnjoj turističkoj potrošnji čini 88,6%, što nam govori da je osnovni izvor prihoda od potrošnje stranih gostiju. Urađena *pilotska studija* ostavlja mogućnost da se radi na poboljšanju ponude određenih proizvoda¹⁶ (u studiji dati po metodologiji IRTS 2008.), što za krajnji cilj ima obezbjeđivanje kvaliteta turističkog proizvoda i povećanje prihoda od turizma. Prema najnovijem istraživanju Svjetskog savjeta za putovanja i turizam, objavljenom u maju 2011. godine, Crna Gora će u narednih deset godina biti vodeća zemlja po rastu turizma i doprinosu ove djelatnosti bruto domaćem proizvodu. Očekuje se da će ukupan doprinos turizma BDP-u u periodu 2011-2021 iznositi 12,4%.

Broj dolazaka stranih turista od 2001. godine kontinuirano raste, sa značajnim rastom nakon sticanja nezavisnosti. U 2010. godini u Crnoj Gori je registrovano preko milion dolazaka stranih turista, što je najviše u posljednjih deset godina. Sa većim brojem dolazaka i noćenja turista, povećali su se i prihodi od stranih turista. U periodu 2001-2010. godine procijenjeni prihodi od stranih turista su povećani sa 106,3 miliona eura u 2001. godini na 498 miliona eura u 2010. godini, što predstavlja značajan rast i doprinosi ublažavanju spoljnotrgovinskog deficita na tekućem računu platnog bilansa.

Povećanje turističkog prometa i potrošnje turista u Crnoj Gori uticalo je na povećanje zaposlenih u privrednim i neprivrednim djelatnostima koje direktno ili indirektno učestvuju u podmiranju potreba turista. Broj zaposlenih u sektoru *hoteli i restorani* u porastu je u posljednjih deset godina (izuzev u 2010. godini), ali je to još uvijek broj koji ne zadovoljava potrebe samog sektora.

¹⁶ Monstat, TSA tabela 4 u saopštenju "Satelitski računi u turizmu (TSA) za 2009. godinu, pilot istraživanje."

Turizam ima značajan uticaj i na investiciona ulaganja u izgradnju infrastrukture i unapređenje kvaliteta smještajnih kapaciteta. Iako najveće investicije, kad je turizam u pitanju, dolaze iz privatnog sektora, učestće države je neophodno da bi se obezbijedio indirektni rast i razvoj infrastrukture. Pored hotela, reprezentativnih ugostiteljskih objekata, infrastruktura i bezbjedna dostupnost turističkih destinacija imaju veliki uticaj na cjelokupan razvoj turizma. Stanje crnogorske putne infrastrukture se popravlja poslednjih godina, ali još uvijek nije na zadovoljavajućem nivou. Do sada je realizovano niz značajnih investicija u oblasti infrastrukture, izgrađen je tunel «Sozina», rekonstruisan je tunel „Vrmac“, aerodromi su modernizovani, a poboljšana je putna infrastruktura na frekventnim putnim pravcima. Zbog povećanog broja investicija stimulirana je tražnja, a to je opet dovelo do prevelikog pritiska na samu infrastrukturu i komunalne usluge. Ulaganja u puteve i željezničku mrežu je od ogromnog značaja da bi se održao korak sa razvojem hotelskih kapaciteta i sve snažnijom turističkom tražnjom. Dakle, ovo je oblast realnog izazova u narednom periodu.

Sve prethodno navedeno ukazuje na značaj sektora turizma u ukupnoj crnogorskoj ekonomiji i koliko pozitivna kretanja „hotela i restorana“ mogu biti inicijator pozitivnih efekata BDP-a. Ovo je sektor sa izuzetnim potencijalom, još uvijek u potpunosti neiskorišćenim, što ostavlja prostora za moguća investiciona ulaganja i dalji razvoj. Za budući razvoj turizma važno je privlačenje stranih investicija i realizacija velikih turističkih projekata. Investicije u turizam, osim što direktno doprinose razvoju turističke ponude, imaju pozitivan indirektni uticaj na ostale djelatnosti. Jedan od strateški ciljeva Crne Gore mora da bude i ulaganje u visokokvalitetne kadrove u oblasti turizma i kontinuirana edukacija na svim nivoima, kako bi se smanjilo angažovanje nerezidenata i povećao pozitivan uticaj na zaposlenost. Master plan razvoja turizma predstavlja dobru osnovu za budući razvoj ove djelatnosti. Primjenom mjera i ostvarenjem ciljeva iz Strategije razvoja turizma do 2020. godine osiguraće se dugoročni razvoj turizma i pozitivni multiplikativni efekti na ukupan razvoj zemlje.

LITERATURA

1. Antunac I., *Turizam i ekonomska teorija*, Institut za istraživanja tržišta, Zagreb, 1985.
2. *Crna Gora Putovanja i turizam, Ekonomsko istraživanje putovanja i turizma za 2005. godinu, 2007. godinu i 2009. godinu*, WTTC.
3. *Declaration on Tourism and the Millennium Development Goals*, World Travel and Tourism Council, 2004.
4. *European tourism 2010 – trends & prospects*, European Travel Commission, February 2011.
5. *Informacija o 2009. godini*, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine.
6. *Market trends, Competitiveness and Trend in Tourism Services Section*, UNWTO.
7. Marušić Zrinka, *Stavovi i potrošnja turista u Hrvatskoj*, Tomas ljeta 2007.
8. *Master plan razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, Ministarstvo turizma Vlade Crne Gore, novembar 2001.
9. *Nacionalna strategija održivog razvoja Crne Gore*, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, 2007.
10. *Nacionalna strategija zapošljavanja 2007-2010*, Zavod za zapošljavanje Crne Gore.
11. *Non-Observed Economy in National Accounts, Survey of Country Practices*, United Nations Economic Commission for Europe, 2008.
12. *Policy and Practice for Global Tourism*, UNWTO, Madrid 2011.
13. *Proračuni Ghh consult*, GTZ, prema WTTC, 2006.
14. *Saopštenja o BDP-u Crne Gore za 2005. godinu, 2007. godinu, 2008. godinu, 2009. godinu*, Monstat, 2010.
15. *Satelitski računi turizma*, saopštenje, Monstat, jun 2011.
16. *Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine*, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, decembar 2008.
17. *Strategiji razvoja ljudskih resursa u sektoru turizma u Crnoj Gori*, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Podgorica, maj 2007.
18. *Tourism statistics in the European Statistical System*, Eurostat, 2010.
19. *Travel&Tourism Economic Impact 2011 Montenegro*, WTTC, 2011.
20. *World Tourism Barometer*, UNWTO, February 2011.
21. WTTC, *Tourism Research*, http://www.wttc.org/eng/Tourism_Research/.